

PREGOVARANJE U UPRAVLJANJU MIKRO I MALIM PORODIČNIM FIRMAMA I EKONOMIJI NEGE U POSTSOCIJALISTIČKOJ NEOLIBERALNOJ TRANSFORMACIJI SRBIJE

*Tatjana Đurić Kuzmanović**, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad, Srbija

Jelena Fischer, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, Srbija

Sonja Mandić, NIS A.D., Novi Sad, Srbija

Sažetak: U radu se istražuju, analiziraju i objašnjavaju rodne pristrasnosti u upravljanju porodičnim firmama i ekonomiji nege u društvenom i ekonomskom kontekstu postsocijalističke neoliberalne transformacije Srbije. Cilj ovog rada je da se iz feminističke levičarske teorijske perspektive ukaže na temeljna ograničenja dominantno patrijarhalnog tipa pregovaranja u ostvarivanju ciljeva razvoja nacionalne ekonomije i rodne ravnopravnosti, kao i postsocijalističke neoliberalne transformacije Srbije. Rodne pristrasnosti istraživane su metodom dubinskih intervjua na uzorku od trideset mikro i malih porodičnih firmi u Vojvodini/Srbiji, u odnosu na uloge koje u njima imaju parovi/supružnici. Uloge žena i muškaraca, koji su analizirani u ovom radu, prevashodno se odnose na procese upravljanja porodičnim poslovima i pregovaranja o raspodeli njihovih uloga u porodičnoj firmi i u domaćinstvu. U prvom delu rada objašnjavaju se procesi globalizacije, svetske krize i postsocijalističke neoliberalne transformacije Srbije i njihovi rodni efekti. Potom se u drugom delu rada obrazlažu ključne rodne pristrasnosti, identifikovane u upravljanju mikro i malim porodičnim firmama i u ekonomiji nege. U zaključku se ukazuje na ključna otvorena pitanja i izazove sa kojima se suočavaju akteri u mikro i malim porodičnim firmama i na potrebu rodnoosetljivog pregovaranja o upravljanju porodičnim firmama i u domaćinstvima.

Ključne reči: rodne pristrasnosti, patrijarhalno pregovaranje, mikro i male porodične firme, domaćinstva, upravljanje porodičnim poslovima, raspodela resursa u domaćinstvu, ekonomija nege, neoliberalna transformacija, Srbija.

* tanjadjk@eunet.rs

NEGOTIATING THE MANAGEMENT OF MICRO AND SMALL FAMILY BUSINESSES AND THE CARE ECONOMY IN THE POST-SOCIALIST NEOLIBERAL TRANSFORMATION OF SERBIA

Abstract: *This paper studies, analyzes and explains the gender bias in the management of family businesses and the care economy in the social and economic context of the post-socialist neoliberal transformation of Serbia. The aim is, from a left-wing feminist theoretical perspective, to point to the fundamental limitations of the dominant patriarchal type of negotiating in achieving the objectives of the development of the national economy, of gender equality, and of the neoliberal transformation of post-socialist Serbia. Gender biases were investigated through in-depth interviews with a sample of thirty micro and small family businesses in Vojvodina/Serbia, in relation to the roles that couples/spouses have in these. The roles of women and men analyzed in this paper are primarily related to the family business management process and negotiations about the distribution of their roles in family businesses and households. The first part of the paper explains the processes of globalization, the global crisis and post-socialist neo-liberal transformation of Serbia and their general effects. The second part of the paper explains the key gender bias identified in the management of micro and small family firms and the care economy. The conclusion points to the key issues and challenges stakeholders in micro and small family firms face, and the need for gender sensitive negotiations in the management of family businesses and households.*

Key words: *gender bias, patriarchal management, micro and small family businesses, households, family business management, allocation of resources in the household, care economy, neoliberal transformation, Serbia.*

JEL classification: *J16, L26*

1. UVOD

U ovom radu se, iz heterodoksne i alternativne teorijsko-istraživačke perspektive daje kritika neoliberalnog ortodoksnog, preduzetničko/menadžerskog pristupa upravljanju mikro i malim porodičnim preduzećima u Srbiji. Rodna analiza procesa upravljanja obuhvata analizu uloga i odnosa koji se uspostavljaju i u domaćinstvu, i u porodičnoj firmi, a temelji se prevashodno na tradiciji levičarskih, feminističkih i razvojno/ekonomskih pristupa i škola mišljenja.

Razumevanje konteksta, u kome danas posluju mikro i mala porodična preduzeća, pretpostavlja i kratak istorijski osvrt na globalni, regionalni i nacionalni društveno-ekonomski kontekst, kako bi se prepoznali ključni strukturni trendovi i dimenzionirao odgovor na pitanje kako smo stigli do

sadašnjeg trenutka. Ovaj kratak historijski podsetnik rezimira ključne momente u procesu kretanja svetske ekonomije od tzv. „tri krizna sveta” 1970-ih (Hettne, 1990), preko svetske krize 2008. godine, do sadašnjice. Debate o razvoju sveta, koje su se, tokom sedamdesetih godina XX veka, vodile na teorijskom, empirijskom i političkom nivou širom sveta, odnosile su se, pre svega, na pitanje mogućih transformacija paradigmi razvoja, uloge države i razumevanja procesa globalizacije (Đurić Kuzmanović, 2008). Tadašnja stručna javnost prepoznavala je razvoj kao krizni proces, ali su bili različiti odgovori na pitanje da li je ceo svet u krizi, ili je pak reč o krizi više svetova: blagostanja razvijenog Severa, opstanka Juga i socijalizma Istoka. Takođe, u sagledavanju mogućih pravaca prevazilaženja krize, država se, u zavisnosti od različitih razvojno ideoloških orijentacija (neoliberalističke, centralističke, lokalne populističko/nacionalističke i alternativno/humanističke) različito tumačile, kao problem i/ili kao rešenje. Razumevanje stvarnosti i procesa globalizacije je, u zavisnosti od aktera (globalisti, antiglobalisti, treći put; teoretičari, praktičari, društveni pokreti), bilo različito.

Scenario globalnog neoliberalizma, koji je odneo političko ideološku prevagu proteklih decenija, utemeljen je na tzv. Vašingtonskom meta konsenzusu[†] najmoćnih svetskih političkih aktera: između njih nema dubokih političkih rascepa, razlika, ni suparništava između modela društvene transformacije; međusobna zavisnost velikih sila omogućava njihovu saradnju i regionalnu integraciju; ratovi koje vode su „niskog” intenziteta i na periferiji svetskog sistema; sukobi se drže pod kontrolom različitim mehanizmima (Santos de Soza, 2002). U okviru neoliberalnog konsenzusa o tzv. novoj ekonomiji prihvaćeno je drastično ograničenje državne regulative u ekonomiji, jačanje prava međunarodnog vlasništva stranih investitora i odgovornosti nacionalnih država prema Svetskoj banci, Međunarodnom monetarnom fondu, Svetskoj trgovinskoj organizaciji i drugim multilateralnim agencijama. Tako se, ključne tačke Vašingtonskog konsenzusa u novoj ekonomiji odnose na: stimulisanje procesa privatizacije javnih preduzeća, zaštitu imovinskih prava, liberalizaciju trgovinskih i finansijskih tokova, unapređenje direktnih stranih investicija, suzbijanje inflacije, garantovanje finansijske discipline, prihvatanje rizika nezaposlenosti i stroge kontrola rada, smanjenje budžetskog deficita, troškova u

[†] Ovaj paket neoliberalne politike kreirao je Džon Vilijams, stručni savetnik Međunarodnog monetarnog fonda, tokom 1970-ih godina. Program je nazvan Vašingtonskim konsenzusom, jer su ga sredinom osamdesetih godina XX veka potpisle u Vašingtonu države koje su činile osnovu svetskog ekonomskog sistema i odražava dominantnu poziciju Sjedinjenih Američkih Država u međunarodnim agencijama: Međunarodnom monetarnom fondu, Svetskoj banci i Svetskoj trgovinskoj organizaciji. Neoliberalni konsenzus u ekonomiji doneo je tri novine: drastično ograničenje državne regulative u ekonomiji, nova prava u pogledu međunarodnog vlasništva stranih investitora i inovatora i podređenost nacionalnih država ovim multilateralnim agencijama (Stiglitz, 2002).

javnom sektoru i socijalnih izdataka i dr. Ove mere se, poslednjih decenija, primenjuju širom sveta, različitim metodama: krajnjom strogošću tzv. „gvozdеноm pesnicom”, i/ ili sa izvesnim stepenom fleksibilnosti tzv. „plišanom rukavicom” (Stiglitz, 2002; Santos de Soza, 2002).

Realizacija navedenih i drugih neoliberalnih standarda dovela je do rastućih strukturnih nejednakosti delova sveta, regiona, država, gradova, lokalnih zajednica (Milanović, 2011). Svetska kriza, koja je nastupila 2008. godine, postala je predmet oštre debate između onih koji su smatrali da je finansijski uzrokovana i onih koji su smatrali da je reč o pet velikih kompleksnih kriza (K5). Prema ovim, alternativnim mišljenjima, svetska kriza odražava simultane krize ekonomskog, političkog, bezbednosnog, ekološkog i kulturnog sistema i okruženja, a najvidljiviji rezultati delovanja političara jesu zapravo pogoršavanje K5 (Oberг, 2009).

Originalni Vašingtonski konsenzus, koji je počivao na tri ključna principa: liberalizacija, privatizacija i makroekonomska stabilnost, razmatrali su proteklih godina i njegovi zagovornici. Posebno su kritički razmatrani efekti liberalizacije, makroekonomske stabilnosti, deflatorne monetarne i fiskalne politike, slobodnih tokova kapitala, fiksnog deviznog kursa i nezavisne monetarne politike targetiranja inflacije i rezanja javne potrošnje (Pollin, 2009).

Postsocijalistička transformacija Srbije tokom proteklih dvadeset i pet godina, u osnovi se, uz sve specifičnosti, o kojima u ovom radu nećemo šire raspravljati, uklapa u globalan neoliberalni scenario i njegove globalne rodne efekte (Đurić Kuzmanović 2016, 2016a). Rodni efekti postsocijalističke neoliberalne transformacije u Srbiji, potvrđuju da se snažan teret ekonomskih i društvenih troškova prebacuje na žene, posebno one iz višestruko ranjivih grupa; žene su češće nego muškarci zastupljene u kategoriji slabije plaćenih poslova, nedovoljno zaposlene ili bez posla, raspolazu sa manje dohotka, manje su socijalno zaštićene, imaju manju kontrolu nad ekonomskim i finansijskim resursima, prihvataju sve marginalnija i nebezbednija zaposlenja i češće su izložene nasilju, posebno u porodici. Posledica prethodno navedenih trendova jeste porast rodnog jaza.

Ortodokсна politika, primenjivana proteklih godina i u Srbiji, nije omogućila privredni razvoj ni poboljšanje životnog standarda stanovništva niti je unapredila rodnu ravnopravnost. Žene su na specifičan način učestvovalе u procesima postsocijalističke transformacije i ostajale dodatno ugrožene. Međutim, iako je položaj žena u preduzetništvu u Srbiji ranije istraživан (Markov, & Stanković, 1993), izučavanje urodjenih društvenih, makroekonomskih i poslovnih procesa i rodnih režima u oblasti porodičnog poslovanja i preduzetništva u Srbiji još uvek je u povoju.

U ovom radu predstavljamo prve rezultate pionirskog istraživanja rodni pristrasnosti u odnosu na uloge koje žene i muškarci imaju u porodičnim firmama mikro i male veličine, u vremenu postsocijalističke transformacije u Srbiji (Đurić Kuzmanović, Markov, Fischer, & Mandić, 2015; Đurić Kuzmanović et al., 2016). Ovo je prvo istraživanje rodni pristrasnosti koje vladaju u oblasti porodičnog preduzetništva u Srbiji, u kome se ispituju uticaji vladajućih rodni režima na oblikovanje i raspodeljivanje ženskih i muških poslovnih i porodičnih uloga u porodičnim firmama mikro i male veličine, kao i njihovi povratni ishodi. Dubinskim intervjuima, sa 15 odvojeno intervjuisanih (supružnickih) parova (30 intervjuja) u mikro i malim porodičnim firmama iz prve generacije vlasnik/ca, odnosno upravljača/čica stečeni su dublji uvidi u kompleksnost odnosa koji vladaju u porodičnim firmama u odnosu na kvantitativne tehnike i olakšano je razumevanje kompleksnih rodni odnosa, režima i uloga koje se konstituišu u porodičnom, poslovnom i društvenom okruženju.

2. RODNE PRISTRASNOSTI U UPRAVLJANJU MIKRO I MALIM PORODIČNIM FIRMAMA I EKONOMIJI NEGE

Porodične firme u svetu beleže sve značajnije učešće žena i sve su vidljivije promene koje se dešavaju i u ulogama i odnosima u upravljanju porodičnim poslovima između muškaraca i žena. Uključivanje žena u upravljanje porodičnim poslovima ima pozitivne efekte ne samo na unapređivanje rodne ravnopravnosti u porodici i društvu, već i na poboljšanje pozitivnih poslovnih performansi firmi (Patel, & Buiting, 2013). Otuda i značaj rodni istraživanja u oblasti poslovanja i preduzetništva raste (Danes, Haberman, & McTavish, 2005; Cappuyns, 2007; Sonfield, & Lussier 2009).

Porodične firme predstavljaju važne aktere razvoja nacionalnih ekonomija, te se proklamuju i kao važna razvojna šansa Srbije u fazi njene ubrzane postsocijalističke transformacije. Prema istraživanju porodičnih firmi u Srbiji, koje je sprovedla Agencija „Chapter 4” u partnerstvu sa Centrom za edukaciju „Pro Educa” i podršku kompanije „VIP mobile” (na uzorku od 170 porodičnih firmi), oko 60 % porodičnih firmi posluje manje od 20 godina (34,5% firmi manje od 10 godina), ne zapošljavaju više od 10 radnika i većinu (84,5%) je osnovao trenutni vlasnik, dok je 11,9% nasleđeno, a 3,6% kupljeno (Porodične firme, 2014).

Mikro i mala porodične firme o(p)staju u dugoročno nestimulativnom poslovnom (ne)tržišnom okruženju. U socijalizmu se njihov razvoj tolerisao u meri u kojoj nije ugrožavao dominantno društveno i državno vlasništvo. Politički i ekonomski procesi etnodemokratizacije društva i dezintegracije socijalističke Jugoslavije, koji su se odvijali krajem 1980-ih i početkom 1990-ih

godina u Srbiji, kao i splet unutrašnjih i spoljnih okolnosti tokom 1990-ih godina, doprinosili su ubrzanom pogoršavanju položaja žena i njihovom isključivanju iz javne sfere (Đurić Kuzmanović, 2016a). U fazi postsocijalističke transformacije mala i srednja preduzeća postaju sve važniji oslonac u preživljavanju stanovništva i institucionalno se tretiraju kao važan razvojni oslonac, a porodično preduzetništvo kao „nova životna strategija” za obezbeđivanje prihoda za egzistenciju, odnosno višeg životnog standarda stanovništva. Tako, kada je reč o istraživanim mikro i malim porodičnim firmama potvrđeno je postojanje različitih aktera: prvi, koji su kapital, znanje, porodičnu tradiciju i društvene veze posedovali od ranije; drugi, koji su do kapitala došli tokom procesa privatizacije društvene i državne svojine; i treći, koji su gubili posao i koji su usled nemogućnosti da se ponovo zaposle otpočinjali sopstvene preduzetničke poduhvate, zarad preživljavanja i dobrobiti svojih porodica. Mikro i male firmi u Srbiji pretežno se osnivaju iz potrebe prehranjivanja porodice, a ne iz preduzetničkih pobuda i one posluju i u formalnoj i u sivoj zoni ekonomije. Prema još neobjavljenim rezultatima našeg istraživanja, u mikro i malim firmama, koje osnivaju porodični parovi, pozicija muškarca je naglašenije patrijarhalno ustrojena, u odnosu na situaciju u raspodeli upravljačkih uloga u porodičnim firmama srednje veličine.

Rodni režimi i rodne pristrasnosti koje vladaju u konkretnoj ekonomiji i društvu uveliko opredeljuju položaj žena u porodici i domaćinstvu, a njihov položaj u privatnoj sferi života određuje i njihov položaj u javnoj sferi plćenog rada. U domenu upravljanja porodičnim firmama žene se nalaze pred specifičnim izazovom, jer su muškarci sa kojima one pregovaraju o svojim poslovnim ulogama, istovremeno njihovi poslovni i privatni partneri sa kojima pregovaraju i o raspodeli resursa u domaćinstvu. Takođe, u porodičnim firmama vidljiva je višestrukost ženskih i muških uloga lica koji su kao: suprug/e, partner/ke, kćerke, snahe, sinovi, zetovi... uključeni u porodične poslove, kao vlasnici/ce, upravljači i učesnici/ce, kao i njihov međusoban višegeneracijski odnos.

Implicitno podrazumevana i često prisutna opšta pretpostavka ne samo običnih ljudi, već i stručnih i naučnih krugova jeste da su poslovanje i preduzetništvo, politika, strategije i njihovi instrumenti rodno neutralni. Međutim, ovo istraživanje je potvrdilo da je, zapravo, reč o rodnom slepilu, koje u trostrukom smislu prikriva vladajuće rodne pristrasnosti u upravljanju porodičnim firmama mikro i male veličine. Ustanovljeno je da: dominantni rodni režimi i društveni procesi oblikuju rodne pristrasnosti u porodičnom poslovanju u pogledu različite vidljivosti i uloga žena i muškaraca u privatnoj i javnoj sferi; rodne pristrasnosti na nivou porodičnih firmi imaju šire poslovne, makroekonomske i društvene povratne ishode koji doprinose obnavljanju rodno slepih obrazaca ekonomske i društvene transformacije; te da se patrijarhalno urođeno pregovaranje manifestuje u ulogama koje se pretežno dodeljuju ženama.

2.1. RODNA PRISTRASNOST U EKONOMIJI NEGE

Ekonomija staranja (nege i brige) predstavlja raspoređivanje i poklanjanje oskudnih resursa, pretežno rada, koji doprinose blagostanju drugih, unutar i izvan domaćinstva. Rad koji se obavlja u domaćinstvu obezbeđuje reprodukciju članova domaćinstva kao bioloških, poslovnih i društvenih jedinki i preduzima se zbog sklonosti i/ili osećaja odgovornosti prema drugim ljudima, ne uvek, niti nužno, samo prema članovima domaćinstva. Uopšteno govoreći, rad koji se preduzima u ekonomiji nege i brige ne mora biti uvek motivisan uzvratnim, pa ni dugoročnim očekivanjima, niti ima za rezultat platežnu nadoknadu i stoga je njegova ponuda najčešće fiksna i neosetljiva na cenu.

Pregovarački proces između supružnika, odnosno parova u mikro i maloj porodičnoj firmi o raspodeli resursa (rada) i odgovornosti u zajedničkom domaćinstvu zasnovan je na različitim i promenljivim varijantama njihove međusobne kooperacije, ili pak konflikata. U istraživanju (Đurić Kuzmanović et al., 2015) jasno su se uobličila tri različita pregovaračka modela u domaćinstvima mikro i malih porodičnih firmi, u odnosu na vlasništvo, uloge i rad na nezi: unitarni, pregovarački kooperativni i pregovarački nekooperativni. Kao dominantan ispoljio se unitarni model pregovaranja, u kome muškarac, kao „glava porodice” odlučuje o procesu sticanja i raspodele dohotka i ima „poslednju reč” u odlučivanju o alokaciji resursa u domaćinstvu.

Specifični rodni režimi u ekonomiji nege u ispitanim domaćinstvima supružnika, odnosno parova koji imaju/vode porodični biznis mogu se ilustrovati kroz najmanje tri karakteristične situacije. Prva, najređa situacija jeste kada supružnici u domaćinstvu preduzimaju samo one aktivnosti koje ih raduju, jer uobičajeno uvode pomoć „trećeg lica”, pretežno za brigu o deci i/ili starima. Druga, ređa situacija, jeste da su oba supružnika uključena u ekonomiju staranja, pri čemu su muški partneri obično uključeni u proces prevoza dece, pa i supruge, i brinu o kućnim ljubimcima, ređe o snabdevanju domaćinstva. U tim okolnostima, većina muških partnera preduzima prethodno navedene aktivnosti u slobodno vreme (dokolice). Treća, nešto češća situacija, jeste da supružnicima u ekonomiji staranja podržavaju i pomažu njihovi roditelji, češće svekrva nego tašta, pogotovo kada je u pitanju nega i briga o deci, mada i u tim slučajevima značajan deo posla ostaje na ženi (Đurić Kuzmanović et al., 2015).

Dominantne uloge koje žene, uključene u porodične poslove u mikro i malim porodičnim firmama, imaju u domaćinstvu i porodici jesu uloge nevidljive i brižne negovateljice i starateljice. Ekonomija nege i brige u mikro i malim porodičnim firmama dominantno je na plećima žena (majki, supruga, tašti, svekrva i ponekad trećih lica). Istraživanje je potvrdilo snažan disbalans između porodičnog i poslovnog vremena i ukazalo na patrijarhalan rodni režim u kome preovlađujući udeo odgovornosti na brizi i nezi u domaćinstvu ostaje na

ženama. Brza privatizacija socijalnih usluga i servisa i kriza nege u društvu dodatno povećava odgovornost žena (Đurić Kuzmanović et al., 2015). Sve to ukazuje na patrijarhalnost, autoritarnost i rodnu pristrasnost u procesu odlučivanja u domaćinstvu.

2.2. RODNA PRISTRASNOST U POSLOVNOM UPRAVLJANJU

Kada je reč o upravljanju porodičnim poslovima, istraživanje je potvrdilo da su muškarci dominantni titulari vlasništva, nosioci ključnih pozicija i poslovnog odlučivanja u mikro i malim porodičnim firmama. Preovlađujuće poslovne uloge, koje imaju žene u ovim porodičnim firmama, manje su vidljive u odnosu na uloge koje imaju muškarci. Za žene su u upravljanju porodičnim poslovima najčešće rezervisane druge, neliderske pozicije, pomažuce, tehničko-administrativne i pomoćne upravljačke, retko upravljačke, ili pak one ostaju u potpunosti isključene iz poslovanja firme, jer im je „mesto u kući”. Čak i u situacijama kada je porodična firma registrovana na ženu, ispostavlja se da je to češće rezultat nemogućnosti muškarca da otvori porodičnu firmu na svoje ime, jer je već zaposlen, ili nekih drugih okolnosti, nego ženske vlasničke pozicije i/ili pregovaračke uspešnosti. Rodno pristrasne poslovne uloge u porodičnim firmama takođe reprodukuju patrijarhalni obrazac upravljanja ekonomijom i društvom.

Uobičajen odgovor intervjuisanih žena na pitanje o njihovoj poslovnoj poziciji i ulogama u porodičnoj firmi je da su one više posvećene radu u kući i nezi i brizi o članovima domaćinstva, te da prepuštaju muškim partnerima poslovno odlučivanje kao „normalan sled stvari”, ili „zarad mira u kući” (Đurić Kuzmanović et al., 2015). Kada su žene uključene u proces poslovnog odlučivanja, one češće primenjuju role modele koje percipiraju kao poželjne u datoj sredini i na taj način nastoje da izbegu kritički stav saradnika i poslovnih partnera. Svoju pregovaračku poziciju žene uobičajeno temelje na ekonomskoj poziciji koju imaju u plaćenom radu i na eventualnom prenošenju rada u domaćinstvu i na staranju za treće osobe. Međutim, u slučaju mikro i malih porodičnih firmi žene često nemaju ni takvu „odstupnicu”, jer njima i sfera plaćenog rada predstavlja centralnu tačku pregovaranja sa istim privatnim/poslovnim partnerima. Ostaje otvorena dilema da li su žene manje ambiciozne i posvećene poslu. Evidentno je da napornije rade u kući i da, u odnosu na muškarce, više balansiraju između porodičnih i poslovnih obaveza.

Pregovaračka moć žena i kada je same žene internalizuju kao „ravnopravnu” jeste društveno konstruisana i određena i utoliko „normalizovana” kao ravnopravna, dok suštinski posmatrano, ostaje podređena muškoj dominaciji i opresiji i kao takva uglavnom fiktivna. Patrijarhalne rodne pristrasnosti u poslovnim ulogama kreću se između ženske nevidljivosti i podređenosti a očigledne su i u primerima kada su muškarci i žene upravljači i/ili vlasnici iste

profesije i radnog iskustva. Status upravljača ženama ne garantuje ravnopravnu pregovaračku moć i mogućnost odlučivanja. One su, u određenom broju slučajeva, samo formalno vlasnice i/ili nosioci određenih poslovnih uloga, jer muškarci, najčešće njihovi partneri, ili rođaci, nisu u prilici da firmu formalno registruju na svoje ime i tako formalizuju svoju poslovnu ulogu, a žene stiču poslovni status tek ako takva opcija odgovara muškarcima, ili sticajem porodičnih okolnosti.

Prema rezultatima našeg istraživanja (Đurić Kuzmanović et al., 2015), muškarci uobičajeno tretiraju žene kao osoblje, „staf knjigovodstvo”, sposobne samo za određene vrste poslova i na pozicijama koje se u patrijarhalnoj kulturi tretiraju kao tipično „ženske”, kao što su: prodaja, usluživanje i ne prepoznaju njihov potencijal za inovacije, rad na zadacima koji su složeniji i sl. Vide žene u nasleđenom obrascu, kao supruge, majke, kćerke, snahe... Patrijarhalno nasleđe i rodno slepilo opterećuje, sprečava, ili otežava ravnopravnu poziciju i ispoljavanje kreativnih potencijala žena, podrazumeva i ne dovodi u pitanje poziciju muškaraca kao dominantnih lidera i upravljača u porodičnim firmama mikro i male veličine. Ipak, uočene su naznake bifurkacije rodni režima u pravcu formiranja novih obrazaca rodni odnosa među mlađim generacijama koje sudeluju u upravljanju porodičnim firmama. Bifurkacija rodni režima u pravcu modernosti tek se nazire kao mogućnost i to u slučajevima onih porodica u kojima su mlađi naraštaji zainteresovani za učešće i eventualno nastavljanje porodične firme. Međutim, rodna pristrasnost nije izbegnuta, jer mlađe žene i kada su vidljive u porodičnom poslovanju, ređe bivaju i naslednice porodičnih firmi u odnosu na svoju braću, a rukovodeće pozicije dobijaju najčešće ukoliko oni nisu za njih zainteresovani.

3. ZAKLJUČAK

Prethodno izloženi podaci ukazuju da je u mikro i malim porodičnim firmama dominantan uticaj vladajućih patrijarhalni rodni odnosa i režima na konstruisanje i raspoređivanje poslovnih uloga. Uloge su duboko urodnjene i obnavljaju se i u procesu postsocijalističke transformacije. Žene i muškarci kroz svoje uloge u ovoj oblasti poslovanja internalizuju patrijarhalno nasleđe, kulturne norme i vrednosti, kao sastavne delove sopstvenih identiteta i tako doprinose daljoj repatrijarhalizaciji i retradicionalizaciji društva. Modeli pregovaranja i u procesu poslovnog odlučivanja ostvaruju se najčešće u obliku unitarnog modela, u kome je neprikosnoveni donosilac odluka muškarca, što dokazuje snažnu patrijarhalnost, autoritarnost i rodnu pristrasnost prisutni u porodičnim firmama mikro i male veličine.

Rodna analiza sistema muške dominacije, ženskih odgovora i mehanizama pregovaranja u oblasti upravljanja porodičnim poslovima supružnika (parova)

doprinosi potpunijem razumevanju patrijarhalnog nasleđa i njegovih implikacija u fazi postsocijalističke društvene transformacije i ukazuje na moguće pravce promena patrijarhalnog rodnoeg režima u sferi mikro i malih porodičnih biznisa u budućnosti. Međutim, za preciznije zaključivanje neophodno je dublje i šire istraživanje i detaljnija analiza ispitanika u pogledu njihovih strukturnih karakteristika (godina starosti i obrazovnih nivoa) kao i drugih procesa koji se u ovoj oblasti upravljanja i poslovanja odvijaju (transfera vlasništva, planiranja sukcesije i drugih).

Vlada Srbije je, usvajanjem brojnih međunarodnih i nacionalnih dokumenata, preuzela na sebe obavezu unapređivanja rodnoeg jednakosti u društvu, time i u oblasti poslovanja i preduzetništva. Međutim, bez propitivanja i nadilaženja patrijarhalnoeg odnosa moći, ali i interesa (neoliberalnoeg) kapitala na kojima su oni utemeljeni, promovisanje ženskih upravljačkih uloga u porodičnom preduzetništvu i investiranje u žene nije dovoljno da se prevaziđe njihovo rodno pristrasano tretman. Stoga je važno kritičko rodno preispitivanje dosadašnjih teorijskih i istraživačkih pristupa, javnih (rodnoeg i ekonomskih) politika kao i rodnoeg efekata ekonomsko-političkih strategija, planova i mera u oblasti porodičnog poslovanja i preduzetništva. Šira i kompleksnija istraživanja u ovoj oblasti omogućila bi i jasnije sagledavanje razlika koje u pogledu rodnoeg pristrasnosti u upravljanju porodičnim poslovima postoje između regiona, kao i s obzirom na druge karakteristike.

REFERENCE

- Cappuyns, K. (2007). Women behind the scenes in family businesses. *Electronic Journal of Family Business Studies*, 1(1), 38-61.
- Danes, S.M., Haberman, H.R., & McTavish, D. (2005). Gendered Discourse about Family Business. *Family Relations*, 54(1), 116-130. doi:10.1111/j.0197-6664.2005.00010.x
- Đurić Kuzmanović, T., Markov, S., Fischer, J., & Mandić, S. (2016). Rodna pristrasnost u upravljanju mikro i malim porodičnim firmama u Srbiji. U *Tumačenje nasleđa - od prošlosti ka budućnosti*. Beograd: FPN. Projekat: Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji.
- Đurić Kuzmanović, T. (2016). *(Ne)objavljeni rat - ekonomsko i socijalno nasilje i otpor žena*. Ženska knjiga svedocenja. Beograd: ŽUC.
- Đurić Kuzmanović, T., Markov, S., Fischer, J., & Mandić, S. (2015). Spouses in Household and Family Business: Who (Does) the Care and Who (Does) the Work. *Gender Studies De Gruyter*, 14(1).
- Đurić Kuzmanović, T. (2008). *Poslovno okruženje*. Novi Sad: Alfa graf.

- Hettne, B. (1990). *Development Theory and the Three Worlds*. London, New York: Longman, John Wiley & Sons.
- Markov, S., & Stanković, F. (1993). Žene u menadžmentu i preduzetništvu. U B. Milošević, S. Bolčić, & F. Stanković (Ur.), *Preduzetništvo i sociologija*. (str. 100).
- Milanovic, B. (2011). *The Haves and Have Nots. A Brief and Idiosyncratic history of global inequality*. New York: Basic Books.
- Oberg, J. (2009). *G20, C5 and Reality Show for Real politicians*. Lund: T F F PeaceTips.
- Patel, G., & Buiting, S. (2013). *Gender differences in leadership styles and the impact within corporative boards*. The Commonwealth Secretariat - Social Transformation Programmes Division. FCA.
- Pollin, R. (2012). The great US liquidity trap of 2009–2011: are we stuck pushing on strings?. *Review of Keynesian Economics*, (1), 55-76.
- Porodične firme. (2014). Preuzeto sa <http://porodicnefirme.com/wp-content/uploads/2014/11/Porodicne-Firme-Srbija-2014-screen.pdf> 2016 Sep 20
- Santos de Soza, B. (2002). Procesi globalizacije. *Reč*, 68(14), decembar.
- Sonfield, M., & Lussier, R. (2009). Gender in family business ownership and Management: A six-country analysis. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 1(2), 96-117.
- Stiglitz, J. (2002). Broken Promises. U *Globalization and Its Discontents*. London: Allen Lane and Penguin Books.

Primljeno: 22.09.2016.

Odobreno: 26.09.2016.